

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ*, jelisaveta@ucg.ac.me

O USTAVU 1974 U CRNOGORSKOM PARLAMENTU:
KROZ AUTORITARNO ODLUČIVANJE U
„SAMOUPRAVNU DEMOKRATIJU“

ABSTRACT: *The aim of this paper is to examine the closed nature, rigidity, and authoritarianism of the socialist regime under the leadership of the League of Communists of Yugoslavia by analyzing the course, dynamics, and outcomes of specific parliamentary debates within the five-chamber Assembly of the Socialist Republic of Montenegro (SR Montenegro) during the adoption of the Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and the Constitution of the SR Montenegro. For the purpose of this analysis, there is employed the historiographical method, the case study method—focusing on the process of adopting constitutional solutions in 1974 within the Montenegrin parliament—and content analysis of verbatim records of the proceedings of the Montenegro's Assembly as the primary source of information. A particular emphasis is placed on the discussion of the Draft Constitution of the SFRY during the eleventh joint session of all chambers of the Assembly of SR Montenegro on October 2, 1973. Additionally, the study provides an overview of the debates regarding the approval of constitutional amendments to the SFRY Constitution, which took place in separate sessions of all SR Montenegro's Assembly chambers in October 1972, as well as the initiation of amendments to the Constitution of the SR Montenegro during the ninth joint session of all chambers on March 30, 1972. In these sessions, when conclusions and opinions on the debated matters were adopted, there were no*

* Autorka je naučna saradnica na Istorijском институту Универзитета Crne Gore, i *Convener* Posebne interesne grupe za žene, informacije i biblioteke pri Međunarodnoj federaciji bibliotekskih udruženja i institucija. / The author is a research fellow at the Historical Institute of the University of Montenegro and the Convener of the Special Interest Group for Women, Information, and Libraries within the International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA).

votes against, no abstentions, and only a few instances of differing perspectives being expressed.

KEYWORDS: *Constitution of 1974, SFRY, SR Montenegro, self-management, verbatim records of the proceedings of the Montenegro's Assembly*

Uvodni okvir

Na naredenim stranicama predstavljeni su glavni rezultati istraživanja koje je sprovedeno u periodu mart/april 2024. godine, a odnosi se na način donošenja Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, i Ustava Socijalističke Republike Crne Gore u crnogorskom parlamentu u periodu 1970–74. godina, koliko je taj proces zvanično i trajao. S tim ciljem urađeno je prikupljanje i obrada podataka, odnosno analiziranje teksta stenografskih bilješki sa sjednica Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore, koja je u to vrijeme bila petodomna, tj. odlučivala je kroz pet vijeća i to: Prosvjetno-kulturno vijeće, Socio-ekonomsko vijeće, Vijeće komuna, Republičko vijeće, kao i Privredno vijeće. Pored analize sadržaja stenografskih zapisa kao primarnog izvora informacija, primijenjen je i istoriografski metod i metod analize slučaja.

Cilj ovog rada nije identifikovanje uzroka¹ društveno-političkih i ekonomskih promjena, odnosno razloga donošenja novog ustava, analiza članova Ustava (kojih je bilo preko 400 – što ga je činilo jednim od najdužih ustava na svijetu), kao ni analiza njihovih posljedica po ukupan razvoj društva, odnosno opstanak Jugoslavije. Ovim pitanjima bavili su se brojni domaći i strani autori (Kardelj, 1973, 1977, Popović, 1974, 1976, Zečević, 1978, Bilandžić i dr 1979, Petranović, 1980, Višnjić 1981, Šuković 1982, Grdešić i dr. 1986, Jovanović 1986, **Woodward, 1995**, Liotta, 2001, Dragović 2007, Robertson, 2017, Colic, 2019, Đurđević 2020, Losoncz et al, 2020, Aliu et. al 2021, Blagojević, 2023), kao i mnogi učesnici konferencije „Ustav 1974 – pet decenija kasnije“ u organizaciji Istorijskog instituta Univerziteta Crne

¹ U godinama pred donošenje Ustava 1974. dolazi do studentskih demonstracija 1968. godine u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani, isključenja iz Centralnog komiteta Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića koji su bili „protiv samoupravljanja“, kao i značajnih nacionalističkih tendencija i zahtjeva (zahtjevi za dobijanje statusa republike – ugušene nasilne pobune studenata na Kosovu i zapadnoj Makedoniji 1968. godine, nacionalistički zahtjevi hrvatskih studenata uz podršku Matice Hrvatske – ostavka predsjednika CK SK Hrvatske Savke Dabčević-Kučar i sekretara Izvršnog komiteta Pere Pikera, isključen 741 član, smijenjen sa funkcije 131 član, podnesene ostavke na 280 funkcija; tendencija stvaranja moderne Srbije – ostavka predsjednika SK Srbije Marka Nikezića). To je, dijelom, bilo izazvano i neuspjehom privrednih reformi iz jula 1965. godine koje su povećale produktivnost rada i povezele privredu sa svjetskim tržištem, ali radnička klasa nije postala gospodar reprodukcije, povećala se nezaposlenost, uslovi privređivanja su bili neujednačeni, samoupravljanje se neravnomjerno širilo. (Blagojević, 2023: 197)

Gore čiji su radovi predstavljeni u ovom zborniku. Stoga, fokus ovog rada je prvenstveno na analizi uloge i pozicije crnogorskog parlamenta u procesu donošenja saveznog, odnosno republičkog Ustava 1974. godine i razumijevanju tadašnjeg sistema institucionalnog odlučivanja.

Prema Ustavu iz 1963. godine (član 210) o promjeni Ustava Jugoslavije odlučivalo je Savezno vijeće i Vijeće naroda,² pri čemu je amandmanom XXXII na ovaj ustav to promijenjeno na način što je Savezna skupština mogla da usvoji ustav samo ukoliko se postigne saglasnost svih republičkih parlamenta i parlamenata autonomnih pokrajina, čime su dobili određenu vrstu veta na ustavne promjene. Stoga, cilj ovog istraživanja je da obezbijedi uvid u novu poziciju republičkog parlamenta u procesu donošenja saveznog ustava. U tom kontekstu, namjera je ispitati da li je, u crnogorskom parlamentu, vođen stvaran pretres ustavnih rješenja, kakva je bila debata ili je konačni tekst usvojenog Ustava bio, kako je zapazio Konor (Connor, 1984: 225) „trenutno ubjeđenje Tita i nekolicine bliskih saradnika“, a ne istinski najviši zakon države (Bakić, 2011: 64). Svrha je ukazati na autoritarno djelovanje tvoraca ustava, koje suštinski prezire institucije odnosno koristi za realizaciju svojih namjera.

Fokusiranjem na donošenje Ustava 1974 u Skupštini SRCG, ukazaće se na to da prilikom donošenja zaključaka i mišljenja o predmetima pretresa, na ovim sjednicama, nije bilo glasova protiv, onih koji su uzdržani, a rijetko ko je uzimao riječ da bi iznio drugačije percepcije i stavove. Stoga, prvi dio rada odnosi se na proceduralne korake pristupa ustavnim promjenama i definisanju teksta Ustava u sklopu Savezne, odnosno republičke skupštine, u drugom dijelu dat je uvid u raspravu, odnosno pretres Nacrta Ustava SFRJ u crnogorskom parlamentu, i, na kraju, osvrt na donošenje Ustava SRCG i ključne implikacije rada.

Priprema Nacrta Ustava 1974 – pozicija saveznog/republičkog parlamenta

Ustavne promjene 1974. najavljene su obrazloženjem „druga“ Tita u Saveznoj skupštini 18. novembra 1970. godine, a podrazumijevale su pripremu koncepta društveno-ekonomskih i političkih odnosa koji uzima u obzir

² Član 210: *Predlog za promjenu Ustava moglo je podnijeti najmanje trideset članova Saveznog vijeća, Vijeće naroda, Predsjednik Republike ili Savezno izvršno vijeće. Savezno vijeće i Vijeće naroda prethodno su odlučivali da li će se pristupiti rješavanju o promjeni Ustava. Ako se ni posle dva uzastopna pretresa ne postigne između Saveznog vijeća i Vijeća naroda saglasnost da se pristupi rješavanju o promjeni Ustava, predlog za promjenu Ustava ne može se ponovo staviti na dnevni red prije isteka jedne godine od dana obustave pretresa. Za više informacija o postupku promjene Ustava prema Ustavu iz 1963. godine, pogledati članove 211-214 ovog Ustava.*

dosadašnji razvoj i stvara prostor za dalji napredak socijalističkih i društvenih odnosa na principima samoupravljanja.³

Proces pripreme ustava prošao je kroz dvije faze: faza usvajanja ustavnih promjena 30. juna 1971. godine, odnosno amandmana na Ustav iz 1963. godine, i druga faza pripreme teksta novog ustava. Na zajedničkoj sjednici svih vijeća Savezne skupštine održanoj 21. jula 1972. godine donijeta je Odluka da se pristupi promjeni Ustava SFRJ, gdje su iznijeti osnovni idejno-politički stavovi sadržani u kasnijem Nacrtu ustava. Zajednička komisija svih vijeća Savezne skupštine 30. jula 1971. godine obrazovala je Koordinacionu komisiju sa zadatkom da radi na usklađivanju rada u drugoj fazi ustavnih promjena i pripremi predloga teksta izmjena kao osnovu za rad Komisije Savezne skupštine za ustavna pitanja. Fokus je bio na preispitivanju funkcionisanja skupštinskog sistema, komunalnog uređenja, sudskog sistema i slično (ibid).

Iz crnogorske republičke skupštine bila su dva predstavnika u Koordinacionoj komisiji: Vidoje Žarković i Mijat Šuković. Na čelu Koordinacione komisije bio je Edvard Kardelj. Zahvaljujući razmjeni mišljenja u sklopu Koordinacione komisije i konsultacija sa odgovarajućim tijelima pokrajina i republika, pristupilo se odlučivanju o daljim promjenama Ustava SFRJ (ibid, 174).

Prema amandmanu XXXII tačka 1, stav 3 na Ustav SFRJ iz 1963. godine Savezna skupština je mogla da odluči da se pristupi promjeni Ustava SFRJ ako se sa predlogom za pristupanje promjeni Ustava SFRJ saglase skupštine svih republika i autonomnih pokrajina. Stoga sva vijeća Skupštine SRCG trebalo je da zauzmu stav prema pomenutom predlogu AC br. 653/1 od 20. jula 1972. koji je dostavio predsjednik Savezne skupštine. To je bio predmet pretresa, odnosno jedna od tačaka dnevnog reda na četrdeset petoj sjednici Republičkog vijeća od 5. oktobra 1972.⁴ Prilikom otvaranja pretresa niko od poslanika se nije javio za riječ, a zaključak kojim se daje saglasnost da se pristupi rješavanju o promjeni Ustava SFRJ u smislu predloga Vijeća naroda Savezne skupštine usvojen je bez glasa protiv ili uzdržanog. Na isti način, data je saglasnost da se pristupi rješavanju o promjeni Ustava SFRJ na trideset prvoj sjednici Privrednog vijeća održanoj 5. oktobra 1972. godine,⁵ na trideset četvrtoj sjednici Vijeća komuna od 6. oktobra 1972. godine⁶, tri-

³ Stenografske bilješke sa jedanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore održane 2. oktobra 1973. godine, 173.

⁴ Stenografske bilješke sa četrdeset pete sjednice Republičkog vijeća od 5. oktobra 1972, 12–13.

⁵ Stenografske bilješke sa trideset prve sjednice Privrednog vijeća održane 5. oktobra 1972. godine, 50.

⁶ Stenografske bilješke sa trideset četvrte sjednice Vijeća komuna od 6. oktobra 1972. godine, 58.

deset prvoj sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća od 6. oktobra 1972. godine,⁷ i na dvadeset sedmoj sjednici Socijalno-zdravstvenog vijeća održanoj 13. oktobra 1972. godine⁸.

Nakon što su se saglasile skupštine svih republika i autonomnih pokrajina, sva vijeća Savezne skupštine su 2. novembra 1972. godine odlučila da pristupe promjeni Ustava i odredila oblasti u kojima je potrebna promjena, dok je Zajednička komisija svih vijeća Savezne skupštine za ustavna pitanja dobila zadatak da pripremi promjene u vidu integralnog teksta ustava.

Shodno navedenom, tekst Nacrta ustava SFRJ bio je proizvod rada Kardeljeve Koordinacione komisije i razmjene mišljenja sa ustavnim skupštinskim komisijama u republikama i pokrajinama, nakon čega je krajem aprila 1973. godine dostavljen na razmatranje Zajedničkoj komisiji. Na šestoj sjednici Zajedničke komisije svih vijeća Savezne skupštine 21. maja 1973. godine, usvojen je Predlog nacrta teksta ustava koji je sačinila Koordinaciona komisija i odlučeno je da se Nacrt teksta ustava SFRJ dostavi Vijeću naroda Savezne skupštine na dalji postupak.⁹ Vijeće naroda Savezne skupštine je, 7. juna 1973. godine, odlučilo da Nacrt ustava SFRJ stavi na javnu raspravu koja je trajala do septembra 1973. godine, kada je, prema datom planu, Vijeće naroda trebalo da na predlog i mišljenja republika i pokrajina utvrdi Predlog ustava SFRJ. (ibid, 175)

Nacrt ustava obuhvatio je odredbe Ustava iz 1963. godine, ustavne amandmane iz 1971. godine kojima su izvršene korjenite promjene ustavnog sistema. U ovom konceptu ustava u prvom planu istaknuti su sadašnji i budući interesi radničke klase i svih radnih ljudi, jačanje i unapređivanje samoupravnih oblika socijalističkih produkcionih odnosa i izgradnja i jačanje takvog sistema političke vlasti i socijalističke demokratije koja se zasniva na vodećoj ulozi radničke klase. Ustavnim rješenjima istaknut je klasni karakter društveno-političkog sistema, uveden poseban oblik diktature proletarijata sa ciljem „podruštvljavanja vlasti, tj. prevazilaženja političkog otuđenja i ostvarenja pune vladavine radničke klase“. (ibid, 175–179)

Uvedene su nove institucije – samoupravni sudski organi i samoupravni pravobranilac, kao dio društvenog mehanizma zaštite samoupravljanja i samoupravnih odnosa (ibid, 177). Akcenat je stavljen i na smanjenje socijalne nejednakosti koja nije zasnovana na radu, kroz isticanje društvenog karaktera proizvoda rada i dohotka kao rezultata rada radnika u organizaciji

⁷ Stenografske bilješke sa trideset prve sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća od 6. oktobra 1972. godine, 83.

⁸ Stenografske bilješke sa dvadeset sedme sjednice Socijalno-zdravstvenog vijeća održane 13. oktobra 1972. godine, 88–89.

⁹ Stenografske bilješke sa jedanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore održane 2. oktobra 1973. godine, 173–174.

koja ga ostvaruje, uz „suzbijanje tendencije grupno svojinske dezintegracije i parcelizacije društvene svojine“. Razrađen je koncept interesnih zajednica, kao institucionalnog oblika radnih ljudi koji koriste usluge društvenih djelatnosti, odgovarajuća uloga društveno-političkih zajednica u ostvarivanju zajedničkih interesa i razvojnih ciljeva na bazi društvenog dogovaranja.

Novim ustavnim rješenjem, opštine je trebalo da dobiju poseban položaj kao osnovne samoupravne zajednice koje artikulišu svoje interese i potrebe u sklopu organizacija udruženog rada i drugim samoupravnim zajednicama, kao i putem delegata u opštinskoj skupštini (ibid, 178). Akcenat se stavlja i na dalji razvoj mjesnih zajednica, kao jedan od značajnih oblika samoupravne integracije radnih ljudi i njihovih organizacija. Posebno se naglašava značaj i uloga Saveza komunista, Socijalističkog saveza i Sindikata u ustavnom sistemu, kao nosilaca važnih društvenih i demokratskih funkcija. Novinu u koncipiranju skupštinskog sistema predstavljalo je uvođenje delegatskog sistema, koji omogućava radničkoj klasi ovladavanje procesom reprodukcije, a samoupravljanju da obuhvati sve oblasti društvenog života, od osnovne organizacije udruženog rada, opštine do federacije.

Među osnovnim razlozima za promjenu ranijeg predstavničkog sistema prepoznata je degradacija odnosa u proizvodnji i osiromašenje proizvodnih organizacija zbog prelijevanja dohotka i akumulacije iz proizvodnje u trgovine, banke, društvene fondove i dr. i formiranje određenih centara ekonomske i finansijske moći izvan sfere proizvodnje i nad proizvodnjom (Bilandžić, 1979, 16). Stoga, cilj novog sistema je bio oduzimanje prava raspolaganja sredstvima reprodukcije svima izvan osnovne organizacije udruženog rada (Ibid, 15).¹⁰

Bilandžić (1979: 12) samoupravljanje ne definiše kao konačan sistem i model društvenih odnosa, već kao revolucionarni politički pokret i društveni proces koji se mijenja iz jedne u drugu etapu razvoja bez kraja, sa radničkom klasom kao glavnim akterom.¹¹ Cilj sistema samoupravljanja je da

¹⁰ Bilandžić ispituje društvene oklonosti u kojima je uveden delegatski sistem u Jugoslaviji (1974) i problem njegovog funkcionisanja. Prema Bilandžiću (1979: 16), koncepciju razvoja samoppravljanja odnosno delegatskog sistema trebalo je ostvariti na taj način što će radnici preuzeti „otuđene centre ekonomske i finansijske moći“ i postati vlasnici cijelog viška rada; što će se prevladati nasljedeni elementi predstavničkog sistema, zatim, suzbijati stihijnost robne proizvodnje metodom društvenog dogovaranja i sporazumijevanja među organizacijama udruženog rada bez posrednika u obliku državnih organa i stihijskog tržišnog povezivanja, i u konačnom, ograničiti ulogu državnih i sličnih organa u upravljanju društvenim službama.

¹¹ Đorđević (1978, 1978: 33–34) ukazuje na to da ne treba izjednačavati samoupravljanje i neposrednu demokratiju, budući da se time sugerije da je samoupravljanje politički odnos, koji je zapravo društveni odnos i to prvenstveno u domenu udruženog rada, neposredni međuljudski i opšti društveni odnos, drugo, neposredna demokratija podrazumijeva cijepanje privredne organizacije na male organizacije i „shvatanje samoupravljanja kao postup-

„država postane instrument radničke klase, a ne faktor iznad nje“ (Vujević, 1979: 73). U tom kontekstu, delegatski sistem je sredstvo realizacije samoupravnog socijalističkog sistema, koji se „uspostavlja i izgrađuje na društvenim sredstvima za proizvodnju i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi“ (Bilandžić, Borak i dr, 1979: 23). Cilj je da se obezbijedi dominacija potreba i interesa radničke klase, eliminacija otuđenih centara moći, ostvarivanje političke dezalijenacije i uspostavljanje vlasti udruženih proizvođača (ibid, 24).

Pretres Nacrta ustava SFRJ u Skupštini SRCG

Davanje mišljenja na Nacrt ustava SFRJ nije značilo formalno izjašnjavanje Skupštine o predloženom dokumentu, već njen aktivan odnos u javnoj diskusiji i doprinos konstituisanju ustavno-pravnog sistema SFRJ. To je akt bez čijeg donošenja se ne bi mogao nastaviti rad na promjenama Ustava SFRJ. „U suštini to je kvalitativno nov položaj Republike u konstituisanju ustavnog sistema ustanovljen amandmanom XXXII na Ustav SFRJ iz 1963. godine, gdje je potrebno izjašnjenje republičke skupštine u kojoj mjeri se po državaju osnovna idejno-politička rješenja sadržana u Nacrtu ustava SFRJ“.

U vezi sa tim, Komisija za ustavna pitanja Skupštine SRCG pripremila je Predlog dokumenta kojim se daje mišljenje na Nacrt ustava SFRJ i dokumenta o konkretnim primjedbama na Nacrt ustava. Preciznije, Komisija za ustavna pitanja Skupštine SR Crne Gore pružila je podršku idejno-političkoj osnovi sadržanoj u Nacrtu ustava SFRJ, te predlog dokumenta podnijela Skupštini na mišljenje. Kako je navedeno, u ovoj fazi pripreme saveznog ustava, mogle su se iznijeti primjedbe, ne u vidu amandmana, nego više u vidu mišljenja, pri čemu Komisija odlučuje da li će usvojiti primjedbe ili ne.

Na kraju razmatranja ove tačke dnevnog reda na jedanaestoj zajedničkoj sjednici svih vijeća Skupštine SRCG, održanoj 2. oktobra 1973. godine¹², usvojen je zaključak koji je predložio predsjedavajući sjednicom

ka stalnog sastajanja, diskutovanja, glasanja, stvaranja većine i izdavanja manjina i time stalnu politizovanost čelija rada i drugih sfera samoupravljanja“.

¹² Nacrt ustava bio je predmet pretresa i na tridesetdevetoj sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, gdje je odlučeno da se formira komisija koja će na osnovu materijala i rasprave na ovoj sjednici formulisati primjedbe i dostaviti ih kao stavove Vijeća Republičkom vijeću i Ustavnoj komisiji (stenografske bilješke sa tridesetdevete sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, 90-94). Takođe, na četrdesetoj sjednici Privrednog vijeća Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, predloženo je formiranje komisije koja je imala zadatak da formuliše primjedbe i predloge, na bazi rasprave u Vijeću, i dostavi ih Ustavnoj komisiji (stenografske bilješke sa četrdesete sjednice Privrednog vijeća od 2. oktobra 1973. godine, 111). Grupa poslanika koju je Vijeće komuna izabralo na sjednici od 19. jula 1973. godine, razmatrala je Nacrt na sjednicama 20. i 27. septembra 1973. godine i podnijela Vijeću izvještaj koji se razmatrao i prihvatio na četrdesetpetoj sjednici Vijeća komuna Skupštine SRCG od 2. ok-

Vidoje Žarković, gdje je, između ostalog, istaknuto da „Ustavna komisija Skupštine ili njena radna tijela razmotre konkretne sugestije i predloge date u diskusiji o nacrtu saveznog ustava, *izuzimajući naravno one koje se odnose na karakter federacije* i da, ukoliko ocijeni da su doprinos boljem formulisanju ustavnih tekstova, pošalje predlog Komisiji za ustavna pitanja Savezne skupštine”.¹³ Pored toga, istaknuto je „da je Ustavna komisija predložila da Skupština utvrdi načelan stav o Nacrtu ustava, da ocijeni koliko je njegova idejno-politička osnova u skladu sa odlukom o tome da se pristupi ustavnim promjenama..., a da Ustavna komisija a ne svih pet vijeća Skupštine, utvrdi konkretne primjedbe i sugestije tako da iza svake konkretne primjedbe i sugestije ne stoji autoritet svih pet skupštinskih domova, jer bi to otežalo dalji rad na usaglašavanju stavova oko tih primjedbi” (ibid, 192).

Usvajanju zaključka i mišljenja prethodio je jedinstven pretres o Nacrt ustava SFRJ, gdje su primjedbe iznijela četiri poslanika: Dušan Đurović, Vukalica Đedo Milutinović, Butko Halilbegović i Pavle Bogetić.

Dušan Đurović, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine, iznio je više primjedbi, ističući da je neophodno usklađivanje uslova privređivanja između grupa i grupacija, kao i usklađivanje odnosa u raspodjeli društvenog proizvoda, kako bi se promijenio dosadašnji način planiranja koji predstavlja „veliku našu slabost, jedan veliki naš nedostatak“. Društveni plan ne treba da bude predmet nagađanja, pa da svi planovi kasnije od opština do federacija liče jedan drugom kao jaje jajetu, a u stvari ne rješavaju ista pitanja, ne rješavaju iste stvari (ibid, 180). Obaveze i odgovornosti u slučaju neizvršenja plana, takođe, je potrebno predvidjeti ustavom. Ističući da stalna bitka ujednačavanja uslova privređivanja „mora biti prisutna uvijek u našem radu“, Đurović je ukazao na to da, prema trenutnom ustavnom rješenju, Savezno vijeće kojeg sačinjavaju delegati radnih ljudi, delegati udruženog rada, ne rješava osnovna pitanja uslova privređivanja na nivou federacije. Predložio je to da oba vijeća: Savezno vijeće i Vijeće republika i pokrajina, ravnopravno odlučuju o svim pitanjima od značaja na nivou federacije. Istakao je da se predloženim rješenjima ne postiže veća efikasnost samoupravnog dogovaranja i usklađivanja, već se proces usporava sa nizom posljedica, posebno u privredi (ibid, 183).

Vukalica Đedo Milutinović, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine, istakao je da se predloženim ustavnim rješenjima ne doprinosi posti-

tobra 1973. godine, i sa predlozima i korekturama/dopunama dostavljen Ustavnoj komisiji Skupštine SR Crne Gore (stenografske bilješke sa četrdeset pete sjednice Vijeća komuna Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, 134, 153).

¹³ Stenografske bilješke sa jedanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine SRCG održane 2. oktobra 1973. godine, 192.

zanju bratstva i jedinstva svih naroda Jugoslavije, efikasnom privrednom sistemu, jasnom definisanju društvenog plana i planiranja, obezbjeđivanju ujednačenih uslova privređivanja, rješenju problema jedinstva cijena, jedinstvenog poreskog sistema (ibid, 184). Istakao je da bi, s obzirom na niz problema sa kojima se zemlja suočava u momentu definisanja novog ustava, kao što su kontrarevolucionarni elementi, elementi restauracije kapitalizma, bilo dobro da se prije definisanja teksta ustava održao kongres SKJ (ibid, 183–184).

Butko Halilbegović, poslanik Vijeća naroda Savezne skupštine, ukazao je na to da su data prevelika ovlašćenja radničkom i drugim savjetima organizacija udruženog rada, kao i na to da bi Nacrt ustava trebalo da sadrži obaveznost odgovornog planiranja pojedine oblasti, što bi doprinijelo bržem uklanjanju slabosti i razvojnoj politici privrede. U vezi sa pitanjem poljoprivrede i položajem poljoprivrednih proizvođača, istaknut je zahtjev da se naslijeđe nad zemljom i zemljišnim posjedom obezbijedi onom ko obrađuje zemlju. Osvrnuo se i na potrebu za potpunijim definisanjem obavezne zaštite čovjekove sredine.

Pavle Bogetić, poslanik Prosvjetno-kulturnog vijeća, ocijenio je da je Nacrt ustava SERJ koji je predmet rasprave plod „savjesnog rada društveno-političkih i naučnih radnika cijele zemlje, plod diskusija i rasprava vođenih u najvišim društveno-političkim tijelima federacije i odgovarajućim republičkim organima. Nacrt je, može se reći, plod usaglašenih stavova, plod postignute konvencije“. Istakao je da se predloženim ustavnim rješenjima može kreirati željeni društveno-ekonomski sistem, da su ustavne odredbe konzistentne, pri čemu je određene odredbe, u normativnom smislu, potrebno precizirati. Predlaže da se dozvoli mogućnost konstituisanja užih organizacionih oblika od osnovne organizacije udruženog rad, te ističe da nije obuhvaćeno pitanje minulog rada.

Predsjednik Skupštine SRCG, predsjednik Ustavne komisije Skupštine SRCG i član Savezne ustavne komisije koja je prezentovala Saveznoj skupštini Predlog za utvrđivanje nacrtu ustava, Vidoje Žarković, odbacio je navedene primjedbe. Naveo je da Ustav predviđa ravnomjerne uslove privređivanja kroz član 234: „radi obezbjeđenja ravnopravnosti organizacija udruženog rada u sticanju dohotka i raspolaganju rezultatima rada i obezbjeđivanje ravnopravnosti republika i autonomnih pokrajina na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu istovremeno sa utvrđivanjem zajedničke ekonomske politike... utvrđuju se i obezbjeđuju kompenzacije kao sastavni dio mjera te politike... ako se aktima organa federacije narušava ta ravnopravnost.“ Naglasio je i to da je ustav takav dokument da normativno-pravno može da reguliše samo osnovne odnose. Poslanik Milorad Velašević je istakao da smatra da se članom 234 Ustava ne omogućava rješavanje velikog proble-

ma izjednačavanja uslova privređivanja, što zahtijeva dosljednije i efikasnije mjesto u Ustavu (ibid, 193).

Osvrćući se na primjedbe poslanika Đurovića u vezi sa načinom odlučivanja domova Savezne skupštine, Žarković je naglasio da je u njegovoj sugestiji sadržan drugačiji pogled na karakter federacije od onog koji je dat u Nacrtu, podsjećajući da je „naša federacija više nacionalna zajednica ravnopravnih naroda i narodnosti, da je ona zajednica socijalističkih republika i autonomnih pokrajina u sastavu SR Srbije, dakle državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i narodnosti i njihovih republika i pokrajina i samoupravna socijalistička zajednica radnih ljudi i građana, da naša federacija nije i ne može biti supernacionalna tvorevina“ (ibid, 190). Uzimajući to u obzir, sugestije „druga“ Dušana o ovom pitanju smatra neprihvatljivim i ističe da njih Ustavna komisija ne bi trebalo ni da razmatra, dok je datog poslanika uputio na to da ako hoće kao savezni poslanik mišljenje iznese u svoje ime na sjednicama odbora i komisija nadležnog vijeća Savezne skupštine čiji je član.

Poslanik Đurović je, potom, „da ne bi bio krivo shvaćen“ istakao da ne predlaže nikakvu super državu, super-nacionalnu državu, nego Jugoslaviju kakva jeste sa svim njenim idejnim i političkim rješenjima, pri čemu je opet napomenuo da bi na nivou federacije oba vijeća trebalo zajednički ravnopravno da donose odluke (ibid, 192).

Naime, Žarković je, na određeni način, odbio sve primjedbe, ističući dugotrajan i temeljan stručno-analitički rad koji je prethodio tekstu Nacrta ustava o kojem se raspravlja, naglašavajući da je „krajnje neprihvatljivo mišljenje koje u bilo kojoj formi sugerise zaključak da je Nacrt ustava neka improvizacija“. Osim na primjedbe poslanika Đurovića, osvrnuo se na komentar poslanika Milutinovića u vezi sa održavanjem kongresa SKJ prije definisanja Nacrta ustava, ističući da je idejno-politička osnova Nacrta ustava i Platforme za X Kongres SKJ ista, te da je oba dokumenta razmatralo Predsjedništvo SKJ i dalo punu podršku osnovnom konceptu Nacrta ustava, pri čemu je „od sekundarnog značaja pitanje da li se ustav usvaja prije ili posle Kongresa“ (ibid).

Shodno tome, na osnovu tačke 2 amandmana XXXII Ustava SFRJ, Skupština SRCG je na zajedničkoj sjednici svih vijeća održanoj 2. oktobra 1973. godine, na opisani način, pretresla Nacrt ustava SFRJ koje je Vijeće naroda stavilo na javnu diskusiju 7. juna 1973. godine, i dala mišljenje gdje je, *inter alia*, istaknuto da su „Predložene ustavne promjene od dalekosežnog značaja za dalji uspješan razvoj socijalističkih društveno-ekonomskih i političkih odnosa na osnovama samoupravljanja i pune ravnopravnosti naroda i narodnosti SFRJ“. Istaknuta je puna podrška u izradi Predloga ustava SFRJ, ocjenjujući da Nacrt predstavlja vrlo dobru osnovu za to, gdje će Ko-

misija za ustavna pitanja Skupštine SR Crne Gore i njeni predstavnici u radnim grupama Zajedničke komisije svih vijeća Savezne Skupštine za ustavna pitanja iznijeti pojedine sugestije i predloge.¹⁴

Dana 6. februara 1974. godine održana je dvanaesta zajednička sjednica svih pet vijeća tadašnje Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore, na kojoj je član Komisije za ustavna pitanja Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore, Mijat Šuković, u ime Komisije podnio jedinstveni ekspozé o saveznom ustavu i o tekstu Predloga ustava Socijalističke Republike Crne Gore. U tom kontekstu, izložene su osnovne karakteristike ustavnih rješenja i njihova idejno-politička suština. U tekstu oba ustava na identičan način su uređeni socijalistički samoupravni odnosi, položaj radnog čovjeka, karakter društvene svojine i sadržaj prava rada društvenim sredstvima, ravnopravnost naroda i narodnosti, slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina, položaj osnovnih i drugih organizacija udruženog rada i društveno-političkih organizacija, osnovna prava i obaveze društveno-političkih zajednica. Rješenja u tekstu predloga ustava SRCG koja su izraz njene posebnosti idejno-politički su usklađena sa načelima Ustava SFRJ. U pitanju su identična rješenja društveno-političkog uređenja republike Crne Gore, odnosno SFRJ, jer kako je istaknuto, SRCG je dio SFRJ i SFRJ je dio SR Crne Gore.

Nakon izlaganja ekspozéa Šukovića, tekst ustava SFRJ dat je na pretres u načelu i pojednostima, pri čemu se niko nije javio za riječ i pretres je brzo završen. Nakon toga, otvoren je pretres u vezi sa tekstom predloga odluke o davanju saglasnosti na tekst ustava SFRJ koji je usvojen od Savezne skupštine, pri čemu se opet niko nije javio za riječ i izrazio se protiv, čime je Predlog odluke usvojen (ibid, 24).

Usvajanje Ustava SRCG

Direktan povod za rad Komisije za ustavna pitanja Skupštine SRCG bio je zaključak zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine, održane 24. juna 1971. godine, kada je nakon razmatranja Predloga ustavnih amandmana na Ustav SFRJ odlučeno da se pristupi promjenama Ustava SRCG, kako bi se unijeli tekstovi ovih amandmana, te bliže razradila data načela u skladu sa potrebama Crne Gore i dostignutim stepenom samoupravnog razvoja. Pristupilo se prispitivanju i promjenama ustavnih odredbi koje se odnose na društveno-ekonomske odnose i samoupravljanje u organizacijama udruženog rada, funkcije i organizaciju Republike, skupštinski i izborni sistem, komunalni sistem i samoupravljanje u opštini, kao i pitanja u oblasti pravosudnog i ustavnog sistema.

¹⁴ Stenografske bilješke sa dvanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore od 6. februara 1974, 25.

Na devetoj zajedničkoj sjednici svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore od 30. marta 1972. godine razmatran je Predlog Republičkog vijeća Skupštine SRCG da se pristupi rješavanju o promjeni Ustava SRCG. Naime, Republičko vijeće je na sjednici, održanoj 23. februara 1972. godine, usvojilo u predloženom tekstu Inicijativu za promjenu Ustava SRCG koju je podnijela Komisija za ustavna pitanja Skupštine SRCG i kojim se stavlja predlog Skupštini da odluči da se pristupi radu na promjenama Ustava SRCG.¹⁵

Nakon što je iznijet ekspozé, na devetoj sjednici svih vijeća, povodom ovog predloga zamjenika predsjednika Komisije za ustavna pitanja, poslanika Republičkog vijeća, Miljana Vujoševića, predsjedavajući Žarković je konstatovao da niko nije želio da uzme riječ i jednoglasno (javno, dizanjem ruku) je usvojen zaključak u kojem se Komisiji Skupštine SRCG daje zadatak da pripremi prednacrt Ustava SRCG i da ga dostavi Skupštini, a Republičkom vijeću kao predlagачu da utvrdi nacrt i stavi ga na javnu diskusiju. Na taj način, Skupština je odlučila da pristupi promjeni Ustava SRCG i odredila obaveze u procesu pripreme ustava (ibid, 232). Proces definisanja i usvajanja novog ustava SRCG završen je, na 13. zajedničkoj sjednici svih vijeća održanoj 25. februara 1974, gdje je jednoglasno donijeta Odluka o proglašenju Ustava SRCG, pri čemu se niko nije javio za riječ u pretresu.¹⁶

Zaključna razmatranja

Činjenica da o pokretanju ustavnih promjena na saveznom, odnosno republičkom nivou, kao i njihovom usvajanju nije bilo suštinskog pretresa ni glasova protiv ili uzdržanih, kao i to da je rasprava o Nacrtu ustava SFRJ završena jednoglasnim prihvatanjem zaključaka koje je predložio predsjednik Žarković, ukazuje na autoritarni način odlučivanja u sklopu tadašnjih institucija jugoslovenskog društva. Nova ustavna rješenja trebalo je da obezbijede stvaranje novog sistema odlučivanja „odozdo“, od radničke klase. Međutim, i sama ustavna rješenja su bila nametnuta „odozgo“, od Kardeljeve Koordinacione komisije.

Kao što je evidentno iz predstavljenog „pretresa“ Nacrta ustava SFRJ, svako eventualno mišljenje ili primjedbe su odbačene, posebno one koje se tiču „karaktera federacije“ i zalažu se za stvaranje „super države“. Može se primijetiti da je rukovodstvo posebno bilo „osjetljivo“ na to pitanje, koje će i u godinama nakon usvajanja Ustava do raspada Jugoslavije, a i danas biti

¹⁵ Stenografske bilješke sa devete zajedničke sjednici svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore od 30. marta 1972. godine, 229.

¹⁶ Stenografske bilješke sa trinaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine SRCG od 25. februara 1974.

u fokusu kada je u pitanju političko, akademsko i drugo bavljenje Ustavom iz 1974, iako se njegove odredbe uglavnom bave pitanjem položaja radničke klase.

Uvid u skupštinsku raspravu 1970-74. u vezi sa donošenjem saveznog, odnosno republičkog ustava, ukazuje na to da nije bilo suštinskog dijaloga, rasprave, parlamentarnog sukoba mišljenja, iznalaženja rješenja i istinskog komentarisanja. Štaviše, sva rješenja su već ranije razrađena i usaglašena, bilo na saveznom ili republičkom nivou. Evidentno je da rukovodstvo nije sa dobrodošlicom i dobronamjerno prihvatilo bilo kakve sugestije i primjedbe, budući da su vrlo odlučno i kritički odbijeni svi predlozi, što je svakako na štetu konstruktivnosti dijaloga i plodotvornosti rasprave koje, možemo oci-jeniti, skoro i da nije bilo. Oštre opaske i kritike svakog predloga samo zato što je nov, pri čemu ne mora biti ni suprotan osnovnim političko-idejnim konceptima, ukazuje na autoritarni način donošenja Ustava.

Šire posmatrajući, to najbolje odslikava haopšenje i osuđivanje na dvi-je godine zatvora profesora Pravnog fakulteta Beogradskog univerziteta dr Mihaila Đurića, u julu 1972. godine, zbog objavljene kritike (nazvane *Smi-šljene smutnje*, 1971) ustavnih promjena gdje je, između ostalog, istakao: „da ne postoje izgledi suprotstavljanja politici svršenog čina, osim ukoliko još možemo da vjerujemo da su davno prošla vremena kad su se čitavom jednom narodu mogli nametati tuđi zahtjevi kao da predstavljaju njegovo vlastito htenje, potrebu“. Pored toga, ukazao je na to da se ustavnim promje-nama odbacuje ideja državne zajednice jugoslovenskih naroda, da Jugosla-vija postaje geografski pojam gdje se uspostavlja nekoliko nezavisnih, čak suprotstavljenih nacionalnih država.

U tom kontekstu, postavlja se hipoteza da se i neuspjeh novog ustav-nog uređenja sastojao u nestanku autoriteta na kojima se zasnivao, odnosno činjenici da Josip Broz nije bio besmrtan. Drugim riječima, kako procjenjuje Bakić (2011: 76), novim ustavnim rješenjima „institucionalno se nacionaliz-mima izlazilo u susret, i samo su ih spoljni činioci, maršalov lični autoritet i oslanjanje na JNA mogli držati pod kontrolom“.

Implikacije nalaza ovog rada prepoznaju se kroz sagledavanje pozicije republičkog parlamenta u procesu donošenja saveznog ustava. Javlja se po-treba za komparativnim pregledom iskustava ostalih republičkih parlamenata (Srbija, Slovenija, Hrvatska, Makedonija, Bosna i Hercegovina) i parlame-nata autonomnih pokrajina (Kosovo i Vojvodina) u procesu donošenja Usta-va SFRJ. Osim toga, validnost i relevantnost rezultata istraživanja iskazuje se u razumijevanju načina odlučivanja u tadašnjem jednopartijskom sistemu, koji je potupuno suprotan parlamentarnom višepartijskom sistemu koji nje-guje i podstiče slobodu misli, govora i djelovanja, uz poštovanja osnovnih prava i sloboda drugih. Autoritarnost, ograničenost, strogoća i oštrina tadaš-

njeg sistema ukazivala je na neslobodu u odlučivanju, mišljenju i djelovanju shodno partijskim zahtjevima i direktivama. Uvid u takav sistem odlučivanja pojednostavljuje razumijevanje definisanja tadašnjeg ustavnog uređenja i njegovog funkcionisanja sa pet decenija vremenske distance. Konsekventno, ovaj rad je baza za dalja istraživanja date tematike, posebno jer daje uvid u primarne izvore informacija o radu, funkcionisanju i uređenju tadašnjeg državnog, političkog i društvenog sistema odnosa i djelovanja.

Jelisaveta BLAGOJEVIĆ

ON THE 1974 CONSTITUTION IN THE MONTENEGRIN
PARLIAMENT: FROM AUTHORITARIAN DECISION-MAKING TO
“SELF-MANAGEMENT DEMOCRACY”

Summary

The aim of this paper is to examine the closed nature, rigidity, and authoritarianism of the socialist regime under the leadership of the League of Communists of Yugoslavia by analyzing the course, dynamics, and outcomes of specific parliamentary debates within the five-chamber Assembly of the Socialist Republic of Montenegro (SR Montenegro) during the adoption of the Constitution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (SFRY) and the Constitution of the SR Montenegro. For the purpose of this analysis, there is employed the historiographical method, the case study method—focusing on the process of adopting constitutional solutions in 1974 within the Montenegrin parliament—and content analysis of verbatim records of the proceedings of the Montenegro's Assembly as the primary source of information. A particular emphasis is placed on the discussion of the Draft Constitution of the SFRY during the eleventh joint session of all chambers of the Assembly of SR Montenegro on October 2, 1973. Additionally, the study provides an overview of the debates regarding the approval of constitutional amendments to the SFRY Constitution, which took place in separate sessions of all SR Montenegro's Assembly chambers in October 1972, as well as the initiation of amendments to the Constitution of the SR Montenegro during the ninth joint session of all chambers on March 30, 1972. In these sessions, when conclusions and opinions on the debated matters were adopted, there were no votes against, no abstentions, and only a few instances of differing perspectives being expressed.

The validity and relevance of the research results are reflected in the understanding of the decision-making process within the one-party system of the time, which was entirely opposed to the parliamentary multi-party system that fosters and encourages freedom of thought, speech, and action while respecting the fundamental rights and freedoms of others. The authoritarianism, rigidity, strictness,

and severity of the former system highlighted the lack of freedom in decision-making, thinking, and acting, as all were dictated by party demands and directives.

Literatura

- Aliu, F. Mulaj, I. & Matoshi, R. (2021). *Phillips Curve in Self-management Socialism of Yugoslavia*” UBT International Conference. 554.
<https://knowledgecenter.ubt-uni.net/conference/2021UBTIC/all-events/554>
- Bakić, J. (2011). *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Službeni glasnik, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, ISBN: 978-86-519-0983-5.
- Bilandžić D, Borak S, Bujanović R. i dr. (1979). *Teorija i praksa delegatskog sistema*. „ZAGREB“ radna organizacija za grafičku djelatnost i Fakultet političkih nauka u Zagrebu.
- Bilandžić, D. (1979). Zašto delegatski sistem, u *Teorija i praksa delegatskog sistema*. ur. Bilandžić D, Borak S, Bujanović R. i dr. „ZAGREB“ radna organizacija za grafičku djelatnost i Fakultet političkih nauka u Zagrebu.
- Blagojević Miljanić, J. (2023) Delegate Electoral System and Self-Management Case Study: Montenegro 1974-1990. *Montenegrin Journal for Social Sciences*, Center for Geopolitical Studies, Nikšić, Montenegro 7 (2): 192–220, ISSN 2536-5592, COBISS.CG-ID 32743952,
<https://mjss.ucg.ac.me/index.php/en/archive?view=article&id=44&catid=2>
- Calic M-J. (2019). *A History of Yugoslavia*, Purdue University.
- Connor, W. (1984). *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*, Princeton University Press, Princeto
- Dragović, S. (2007). *Crnogorski ustavi, organizacija i sastav organa vlasti: od 1946. do potpune obnove državne nezavisnosti Crne Gore 2006*. 2. izmijenjeno i dopunjeno izdanje. Službeni list Republike Crne Gore, Podgorica.
- Đorđević, J. (1978). *Samoupravljanje i politički sistem*. Marksistički centar Rijeka, Biblioteka „Znanje“, Rijeka.
- Đurđević B. (2020). First attempts of exporting the Yugoslav system of self-management (1954–1956). *Slavianovedenie* (1),16-31 DOI: 10.31857/S0869544X0008109-2.
- Đurić, M. (1971). Smišljene smutnje. *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu*, 3: 230–233. ISSN 0003-2565
- Grdešić I. et al. (1986). *Delegatski sistem: 1974-1984*. Informator, Zagreb.
- Jovanović. M. (1986). *Electroral System in Yugoslavia*. Jugoslovenska stvarnost.
- Kardelj E. (1973). *Osnovni uzroci i pravci ustavnih promjena*, Komunist, Beograd.
- Kardelj E. (1977). *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Izdavački centar „Komunist“, Beograd.
- Liotta, P.H. (2001). Paradigm Lost: Yugoslav Self-Management and the Economics of Disaster. *Balkanologie*. 5 (1-2). Preuzeto sa: <http://journals.openedition.org/balkanologie/681> (02.11.2023) DOI : <https://doi.org/10.4000/balkanologie.681>
- Losoncz, A., Ivanišević, A., & Losoncz, M. (2020). Self-Government in Yugoslavia:

- The Path to Capitalism? IntechOpen. doi: 10.5772/intechopen.93673
- Petranović, B. (1980). *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit-Beograd
- Popović, M. (1974). *Delegatski sistem i samoupravljanje*. Radnička štampa, Beograd.
- Popović, M. (1976). *Delegatski sistem*. Delta pres, Beograd.
- Robertson, J. (2017) The Life and Death of Yugoslav Socialism. *JACOBIN* 07.17.2017, [HTTPS://JACOBIN.COM/2017/07/YUGOSLAV-SOCIALISM-TITO-SELF-MANAGEMENT-SERBIA-BALKANS](https://jacobin.com/2017/07/yugoslav-socialism-tito-self-management-serbia-balkans) (25.10.2023)
- Stenografske bilješke sa četrdesete sjednice Privrednog vijeća Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa četrdeset pete sjednice Republičkog vijeća Skupštine SRCG od 5. oktobra 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa četrdeset pete sjednice Vijeća komuna Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa devete zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore od 30. marta 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa dvadeset sedme sjednice Socijalno-zdravstvenog vijeća Skupštine SRCG održane 13. oktobra 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa dvanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore od 6. februara 1974, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa jedanaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine Socijalističke Republike Crne Gore održane 2. oktobra 1973. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa trideset četvrte sjednice Vijeća komuna od 6. oktobra 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa trideset devete sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRCG od 2. oktobra 1973. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa trideset prve sjednice Privrednog vijeća Skupštine SRCG održane 5. oktobra 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa trideset prve sjednici Prosvjetno-kulturnog vijeća Skupštine SRCG od 6. oktobra 1972. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Stenografske bilješke sa trinaeste zajedničke sjednice svih vijeća Skupštine SRCG od 25. februara 1974. godine, Skupština Crne Gore, Podgorica.
- Šuković, M. (1982). Delegatski sistem. *Jugoslovenski pregled: informativno-dokumentarni priručnik o Jugoslaviji*. 26(2): 45–50.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974). Savremena administracija, Beograd.
- Ustav SR Crne Gore (Službeni list Socijalističke Republike Crne Gore br. 5 od 26. februara 1974).
- Устав Социјалистичке Федеративне Републике Југославије: са уставима социјалистичких република и статутима аутономних покрајина (1963). Службени лист СФРЈ, Београд, Београдски графички завод, Београд.

-
- Višnjić, M. (1981). *Delegatski sistem u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja*. 2. Izdanje. Savremena administracija, Beograd.
- Vujević, M. (1979) Delegatski sistem u osnovnim organizacijama udruženog rada u *Teorija i praksa delegatskog sistema* ur. Bilandžić D, Borak S, Bujanović R. i dr. „ZAGREB“ radna organizacija za grafičku djelatnost i Fakultet političkih nauka u Zagrebu, 73–85.
- Zečević, M. (1978). *Delegatski sistem*. Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, Beograd.
- Woodward, S. (1995).** *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*. The Brookings Institution, Washington, D.C.